

РАЗДЕЛ 1. ЯЗЫКИ, КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИЯ КРЫМА: ВЗАИМОСВЯЗИ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

УДК 94.0.

ІСТОРІОГРАФІЯ ГАЗЕТИ “ТЕРДЖИМАН”

І. О. Богданович

Статья посвящена историографии газеты «Терджиман».

Ключевые слова: историография, газета «Терджиман», И. Гаспринский

Статтю присвячено історіографії газети „Терджиман”.

Ключові слова: історіографія, газета „Терджиман”, І. Гаспринський

The article deals about the history of the Terdgiman newspaper.

Key words: history, the Terdgiman newspaper, I. Gasprinsky

Дослідження історії газети “Терджиман” та приклади використання її матеріалів викликає у дослідників минулого тюрко-мусульманських народів Російської імперії неабиякий інтерес. Це дозволяє правильно орієнтуватися у літературі та зрозуміти напрямки наукових розробок, які проводили вчені різних часів. У даному разі можна запропонувати схему. За нею історіографія за хронологічним принципом умовно поділятиметься на “російську”, “радянську” та “сучасну”. “Радянська” ще поділяється на окремі частини, які відбивають ставлення комуністичних ідеологів до кримських татар та джадидистських реформ взагалі. У даному випадку зарубіжні дослідження не виокремлюються тому, що вони віддзеркалюють загальний фон процесу вивчення газети “Терджиман” із всіма досягненнями та втратами. З цього наочно видно, дослідники яких країн у той чи інший проміжок часу були попереду у питанні вивчення минулого газети “Терджиман” та її матеріалів.

Одним із перших, хто звернув увагу на публікації “Терджиману”, був видатний російський сходознавець-тюрколог, член-кореспондент Імператорської академії наук М.І.Льмінський. Уже в грудні 1883 р. у своєму листі до обер-прокурора Св.Синоду К.П. Победоносцева він зазначав, що І. Гаспринський мав прогресивні ідеї на мусульманському ґрунті. Мова, граматичні форми та публіцистична термінологія “Терджиману” була запозичена ним із стамбульських газет [1, с.53]. До того ж М.І.Льмінський виокремив цілі, які переслідував І. Гаспринський, друкуючи “Терджиман [1, с.63], та зробив перші аналізи змісту газети [1, с.63-65, 321-322]. По суті з цього часу розпочалася “російська” доба історіографічних досліджень історії газети “Терджиман” та її матеріалів.

Учень М.І.Льмінського М.П.Остроумов, критикуючи просвітянську та громадську позицію І. Гаспринського, теж досить широко користувався у своїх сходознавчих студіях матеріалами газети “Терджиман” [2, с.235].

Звернув увагу на газету “Терджиман” і академік В.В. Бартольд. При підготовці статті “Бахчисарай”, написаної для “Енциклопедії ісламу”, він оцінив видання І.Гаспринського як впливове [3, с.369].

На думку угорського орієнталіста, професора А. Вамбері, “Терджиман” із часу заснування “духовно розбудив свій народ і з того часу любовно та палко працює на користь перебудови суспільного життя, змагається за необхідність засвоєння сучасного знання та за зростання рівня народної освіти” [4, с.278]. Крім цього, вчений активно використовував у своїх дослідженнях статті газети “Терджиман” [5].

У власному науковому доробку використовував публікації газети “Терджиман” німецький ісламознавець М. Хартманн. Зокрема, він спирався на видання під час висвітлення історії скликання Всесвітнього мусульманського конгресу [6, р.251].

Як відомо, визначний російський орієнталіст-тюрколог В.Д. Смирнов довгий час працював у Санкт-Петербурзькому комітеті внутрішньої цензури і опікувався літературою, яка видавалася чи розповсюджувалася на теренах Російської імперії. Кілька разів він намагався зробити аналіз цієї тюркомовної друкованої продукції. На жаль, ця робота була епізодичною, і у ній використовувалися дані всього лише за кілька років. Але в одній із цих статей В.Д. Смирнов висвітлив історичний фон, у якому виникла друкарня І. Гаспринського та його газета “Терджиман”, яка на той час видавалася вже шостий рік підряд [7, с.98].

Видатний російський сходознавець, академік О.М.Самойлович високо цінував діяльність І. Гаспринського та його газету “Терджиман”. У своїх наукових працях він робив огляди публікацій, зокрема і цієї газети [8, с.257-287, с.463-492], спирався на її матеріали при упорядкуванні кримськотатарської граматики [9, с.3] тощо.

Творчий доробок І.Гаспринського у своїх наукових творах використовував академік В.О. Гордлевський, зокрема надруковану у “Терджимані” частину незакінченого оповідання “Строптивая” [10, с.117, прим.98], та залучав інші публікації цієї газети [11, с.440].

Цікаве дослідження з історії газети “Терджиман” свого часу зробив академік А.Ю.Кримський у статті “Література кримських татар” [12, с.170-173]. В інших наукових роботах учений користувався матеріалами газети І.Гаспринського при висвітленні актуальних питань сходознавства [14, с.167 прим.60; 15, с.13-15; 13, с.74-76].

Досить уважно слідкували за публікаціями газети “Терджиман” сходознавчі видання того часу. У них були різні цілі: від наукових до місіонерських. Але використання матеріалів саме “Терджиману” свідчить про досить серйозний вплив, який вона мала на тюрко-мусульманський читацький загал. Серед таких орієнталістичних часописів треба звернути увагу на французький “Revue du Monde Musulman” та російські “Мир ислама” й додаток до “Православного собеседника” під характерною назвою “Инородческое обозрение”.

Із зміною державного устрою на теренах Російської імперії певний час газета “Терджиман” розглядалася як явище прогресивне. Це стосується, насамперед, авторів із джадидистським громадським минулим. Умовно їх можна навіть назвати продуктом просвітянської роботи І. Гаспринського.

Серед дослідників, що користувалися матеріалами газети “Терджиман”, треба назвати А. Асанова, Г. Губайдулліна, А. Ляйф-заде. Визначну роль газети “Терджиман” у розвитку тюркських мов визнавали кримськотатарські педагоги А. Одабаш та І. Кая.

Окрім того, відомий радянський політичний діяч 20-х р. ХХ ст. Н. Наріманов вважав себе учнем І. Гаспринського й зазначав, що свого часу співпрацював із редакцією газети “Терджиман” [16, с.71]. Спирався на матеріали цього видання і відомий радянський керівник Татарстану М. Султан-Галієв.

Продовжували ставитися до газети “Терджиман” як до національного надбання кримських татар та інших тюркомовних народів Російської імперії визначні громадські діячі, які не сприйняли радянську владу й опинилися в еміграції. Серед них треба зазначити дослідницькі твори Дж. Сейдамета, А. Зіхні, К. Абдуллаоглу, Ю. Акчурина, М.С. Арсала та інших. Саме вони зберігали пам’ять про І.Гаспринського як про національного героя та патріота, продовжували широко використовувати матеріали газети “Терджиман”, пропагувати та вивчати її ідеї та публікації.

На той час найбільш детально розповів біографію І. Гаспринського та проаналізував його літературний й публіцистичний доробок Дж. Валідов. До речі, саме він одним із перших зарахував літературну спадщину І. Гаспринського до загальної скарбниці тюрко-мусульманських народів, вважаючи його роман “Французькі листи” досягненням і рідного, татарського, красного письменства [17, с.122-127].

Із закріпленням комуністів на політичній арені СРСР почався процес боротьби проти національного культурного надбання народів Російської імперії, у тому числі і тюрко-мусульманських. Реальне комуністичне ідеологічне навантаження дослідження з історії газети “Терджиман” та використання її матеріалів набули саме тоді. У свої права вступила “радянська” доба історіографії. Вже в той час, наприкінці 20-х – 30-х р. ХХ ст., розпочався активний процес шельмування І. Гаспринського, вилучення його творів із скарбниці тюркської літературної спадщини та фактичної заборони вивчати матеріали газети “Терджиман” [18, с.73]. У той час до паплюження творчості І.Гаспринського, упередженої критики публікацій газети “Терджиман” прилучилися компартійні історики та дослідники-сходознавці нової, “соціалістичної” генерації.

Критика, як не прикро, не минула й кримськотатарських публіцистів, навіть тих, що особисто знали І. Гаспринського та читали його газету “Терджиман”. Так, наприклад, із прикрою критикою доробку І. Гаспринського у статті “Спроба критичного погляду на нашу минулу епоху” виступив і соратник та сучасник просвітителя А. Озенбашли. Ця стаття була надрукована у журналі “Оку ішлері”. Автор вважав, що редактор-видавець “Терджиману” не зміг “дати відповіді на низку питань”, які були висунуті життям.

Або відомий лідер кримського комсомолу, публіцист Т. Боятжієв та М.Ф. Бунегін, використовуючи у своїх творах матеріали видання, вважали редактора газети “Терджиман” буржуазним націоналістом, а її програму – націоналістичною й панісламістською.

Казанський пропагандист Г. Касимов “розвінчував” редактора і видавця газети “Терджиман” у Поволзько-Приуральському регіоні СРСР. У своїй брошурі “Пантюркистская контрреволюция и ее агентура – Султангалеевщина” він, зокрема, визначив видання як таке, яке “із першого номера” розповсюджувало ідеї “пантюркизму”, що характеризувало І. Гаспринського як одного із ватажків “пантюркістського та панісламістського руху”.

У другій половині 30-х р. ХХ ст. фактично була опрацьована компартійна позиція щодо особистості І. Гаспринського та його газети “Терджиман”. Реально це був своєрідний пік паплюження образу тюрко-мусульманського просвітителя, перекручення його ідей та таврування публікацій “Терджиману”.

На цій ниві відзначився молодий тоді сходознавець-тюрколог Л.І. Климович. У своїх нарисах “Ислам в царской России” він визначив І. Гаспринського як “виразника інтересів ліберальних кіл татарської буржуазії пореформеного періоду” та буржуазного націоналізму, як співця “російського воєнно-феодалного

імперіалізму". Маючи на увазі І. Гаспринського, майже в образливій формі Л. Климович писав, що "мерзенністю просякнуто усе, що вийшло із-під пера цього "батька" джадидів" [19, с.181, 182, 183].

На Заході вивчення доробку І. Гаспринського не припинялося. Але й воно було зумовлене ідеологічними потребами. (Зокрема, у Німеччині.)

У 40-х – 50-х р. ХХ ст. ставлення до І. Гаспринського та його газети "Терджиман" майже не змінилося. Крім цього, у зв'язку з відомими діями комуністичного керівництва щодо депортації багатьох народів доробок просвітителя та статті видання у дослідженнях майже не використовувалися. Якщо "Терджиман" і згадувався, то тільки в суто негативному напрямку.

Не змінив своєї принципової позиції Л.І. Климович. Він вважав, що "Терджиман" "висловлювала інтереси татарської буржуазії, поміщиків та мулл".

Або, наприклад, академік Т.Н. Кари-Ниязов у своєму офіціозі "Очерки истории культуры Советского Узбекистана" не міг не зупинитися на "реакційній" газеті "Терджиман", де пропагувалася "пантюркістська ідея "загальнотюркської" літературної мови" [20, с.73].

З іншого боку, західні вчені намагалися триматися більшої науковості й визнавали прогресивною позицію газети "Терджиман", скажімо, у суспільно-політичному розвитку кримських татар початку ХХ ст. Такі думки, зокрема, висловлював історик Е. Кирималь, наголошуючи на унікальності видання та широкій географії його розповсюдження тощо. До речі, у той час філологу Г. Бурбієлю на прикладах текстів із "Терджиману" навіть вдалося захистити у Гамбурзі дисертацію із вивчення такого феномену у тюркській філології, як "мова Гаспринського".

Із другої половини 50-х р. ХХ ст. у публікаціях радянських вчених подекуди стали з'являтися згадки про газету "Терджиман". Але вони були не менш образливими, хоча й політично та ідеологічно заангажованими.

Так, наприклад, хоча М. Гайнуллін і зазначав, що на сторінках газети "Терджиман" друкувалися "статті, присвячені відкриттю джадидистських шкіл, підготовці вчителів для цих шкіл, введенню у школах звукового методу і взагалі розповсюдженню буржуазних поглядів на побут та культуру", але висновки автор робив відповідно до компартійних настанов, вважаючи, що там "захищалися та проповідувалися ідеї панісламізму та пантюркізму". Майже три десятиліття М.Х. Гайнуллін ще залишався на цій хибній позиції.

При висвітленні історії газети М. Бехбуді "Самарканд" І.С. Брагінський зазначив, що там передруковувалися публікації "Терджиману". Одночасно І. Гаспринський та його видання продовжували оцінюватися як "пантюркістське". Така позиція І.С. Брагінського зберігалася ще майже два десятиліття.

У 60-х р. ХХ ст. радянські сходознавці зазначали, що газета "Терджиман" мала певні прогресивні набутки. Але зовсім відмовитися від необ'єктивної критики їм не вдалося. Наприклад, так писав Х.Х.Хасанов, наголошуючи на тому, що хоча газета "Терджиман" і була єдиною ліберальною тюркомовною газетою Російської імперії, боролася за перебудову й просвіту, але вона "зіграла велику роль у розповсюдженні буржуазно-націоналістичних ідей у Татарії".

З іншого боку, західні орієнталісти намагалися використати ім'я І. Гаспринського та його газету "Терджиман" у антирадянській та антикомуністичній боротьбі. За певних обставин ці доробки носили більш об'єктивний, хоча й помітно пропагандистський характер. Серед таких праць треба зазначити статтю О. Беннігсена та С. Лемерсьє-Келькеже.

70-ті р. ХХ ст. позначилися певним інтересом учених до наукової обробки теоретичного та практичного надбання І. Гаспринського. Цьому могло допомогти тільки широке використання його творчої спадщини та численних публікацій газети "Терджиман". Серед таких вчених треба назвати насамперед американців Т. Кутгнера та Е. Лаззеріні.

У 80-х р. ХХ ст. радянські вчені згадували "Терджиман", вже майже не використовуючи ідеологічні ярлики.

Серед тих, хто розумів значення кримськотатарської газети "Терджиман", можна назвати історика татарської книги А.Г. Карімулліна. На позитивних зв'язках кримськотатарської газети "Терджиман" та азербайджанського журналу "Молла Насреддін" наголошував В.М. Кулієв. Наприклад, А. Ахмедов взагалі був змушений користуватися публікаціями "Терджиману", розкриваючи "Соціальну доктрину ісламу".

Проте з класових позицій продовжував оцінювати видання Р.У. Амірханов, який, аналізуючи доробок радикального татарського поета Г. Тукая, фактично підтримував думку про реакційність газети "Терджиман".

Західні орієнталісти намагалися й далі активно продовжувати вивчення спадщини І. Гаспринського та використовувати її й у пропагандистсько-політичних цілях. У цьому напрямку була помітною діяльність школи О. Беннігсена, який друкував свої статті з використанням публікацій газети "Терджиман", інколи й у співавторстві із М. Броксап та С. Вімбуш. Зокрема, О. Беннігсен із певними перебільшеннями наголошував на високому літературному та науковому рівні газети І. Гаспринського. До того ж він вважав, що "Терджиман" була "виданням помірковано-реформістським та панісламістським". Звичайно, що "панісламізм" газети у даному випадку використовувався як позитивний момент.

У ті часи продовжував займатися біографією І. Гаспринського та історією його газети професор Нью-Орлеанського університету Е. Лаззеріні. Стали з'являтися нові розробки, присвячені видатному просвітителю, аналізу його громадської та політичної ролі у тюрко-мусульманському суспільстві. Серед них треба виділити американського вченого А.Фішера, який опублікував на цю тему кілька фундаментальних творів.

Із другої половини 80-х р. ХХ ст. позначилися нові орієнтири у вивченні кримськотатарської історії та культури в СРСР. Як не дивно, вони були започатковані Л.І. Климовичем у статті «На службе просвещения. О первой тюркоязычной газете «Терджиман» и ее издатель И. Гаспринском», надрукованій у 1987 р. у ташкентському часописі «Звезда Востока» [23]. (Як відомо, саме в Узбецькій РСР тоді перебувала переважна частина кримськотатарського народу, активна реабілітація якого тільки що розпочалася.) У цій роботі Л.І. Климович використовував матеріали газети за кілька років, цінні біографічні дані про І. Гаспринського. Більше того, він окреслив творчі орієнтири для подальших досліджень. Цікаво, що цю роботу кілька разів перевидавали, що, передусім, свідчило про її актуальність на той час.

Тепер Л.І. Климович вбачав у газеті дуже багато прогресивного, висловлював жаль з приводу того, що майже чотири десятиліття ця тематика не вивчалася. Тим більше, що такий «стан використовується закордонними недружніми до нас авторами, різними «советологами». Фактично Л.І. Климович суттєво переглянув свої попередні погляди й погодився з великим прогресивним значенням газети, яке висловлювалося ще академіком А.Ю. Кримським. Не можна сказати, що комуністичних тенденцій вдалося швидко й відразу уникнути. Фіксувалися й партійні рецидиви, коли вже у 1988 р. Р.У. Амірханов продовжував говорити про реакційність «Терджиману» та буржуазний націоналізм І. Гаспринського.

Публікація Л.І. Климовича фактично була дозволом комуністичних ідеологів на відродження пам'яті про газету «Терджиман» та її видавця І. Гаспринського.

Так, письменники Р. Фазил та С. Нагаєв у 1989 р. визнавали, що видання відіграло «велику прогресивну роль у культурно-просвітницькому житті кримських татар, а також інших тюркомовних народів Росії».

Переломним моментом у «реабілітації» газети «Терджиман» і діяльності її видавця став 1991 р., коли проводилася міжнародна наукова конференція «Исмаил Гаспринский – выдающийся крымскотатарский просветитель и гуманист» (Сімферополь, 1991), присвячена 140-річчю І. Гаспринського. Із статтями у провідних наукових виданнях виступили відомі науковці та сходознавці С.М. Червоная, Ю.М. Кочубей, А. Куркчі, Е. Байрамов, Р. Фазил та інші. У них було досить докладно описано біографію просвітителя, його прогресивну діяльність та позитивну роль у культурі тюрко-мусульманських народів. Головною вадою таких публікацій була майже повна відсутність аналізу публікацій «Терджиману».

По суті ця конференція стала своєрідним водоподілом й відокремила радянську добу у вивченні газети «Терджиман» та сучасну. Вже після проведення конференції розпочався процес активного використання творчої спадщини І. Гаспринського у дисертаційних роботах науковців. Так, у 1991 р. А.Е. Аблаєв захистив дисертацію «Прогрессивные педагогические идеи крымских татар второй половины XIX – начала XX веков (на материале педагогического наследия Исмаила Гаспринского)» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. На широкому історичному тлі, за допомогою видань І. Гаспринського (переклад яких зробив С. Гафаров, текст зберігався у Ташкенті), дисертант показав роль І. Гаспринського та його видавництва у реформуванні системи народної освіти, насамперед кримських татар.

Найбільш відомим дослідником біографії І. Гаспринського є В.Ю. Ганкевич, який у 1995 р. захистив кандидатську дисертацію «Життя і діяльність І. Гаспринського (1851-1914)». Він широко використовував матеріали газети «Терджиман». Але і в його роботі теж чільна увага приділяється кримським татарам та життєпису І. Гаспринського. До речі, тоді ж В.Ю. Ганкевич здійснив і перший аналіз літературного доробку І. Гаспринського, зокрема його новели «Горе Сходу». Він не перестав займатися проблемою просвітництва серед кримських татар. У результаті його десятирічної роботи була захищена докторська дисертація «Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.)» та видана книжка «На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского». У цих роботах використовуються численні архівні документи та матеріали газети «Терджиман». Але лівову частку уваги автор приділяє насамперед кримськотатарській проблематиці.

Після повалення комуністичного режиму дослідження біографії І. Гаспринського та історії газети «Терджиман» ще більше активізувалися. Із використанням його інтелектуальної спадщини розвідку про його вплив на розвиток суспільного і політичного життя тюрко-мусульманських народів Росії зробила А.І. Іонова.

Цікаву методику дослідження матеріалів газети «Терджиман» висунула Н.С. Хамітбаєва. Вона запропонувала використовувати математичні методи. Але така пропозиція, на жаль, поки що залишилася без необхідного втілення, бо авторка торкалася тільки одного аспекту, використовуючи всього кілька річних підшивок «Терджиману».

Відомий російський сходознавець із Татарстану М.А. Усманов оцінив газету «Терджиман» як «рупор просвітницьких ідей у мусульманському суспільстві Росії».

Аналіз внеску газети “Терджиман” та ідеології І. Гаспринського зробив відомий російський сходознавець Р.Г. Ланда. Він назвав видання рупором “мусульманської громадської думки”, яке можна порівняти із пресою молододжирців та молодотунісців того часу. Або, наприклад, Л.Р. Полонська вважала, що розповсюдження газети “Терджиман” сприяло зростанню в Росії нового прошарку освічених людей, які за своїми поглядами багато чим відрізнялися від традиційно освічених мулл та улемів, що століттями уособлювали тут духовну еліту мусульманського суспільства”.

Окремим аспектам стану тюрко-мусульманських спільнот, їх культури присвячені праці сучасних учених Російської Федерації, Казахстану Ф.Ю. Гаффарової, М.П. Горошкова, І.А. Керимова, Р.Ф. Мухамметдінова, Р.Р. Фахрутдінова та А.Б. Юнусової, які були написані вже після розпаду СРСР. Частково використовуючи матеріали газети “Терджиман” та інших видань І. Гаспринського, названі автори так і не зробили узагальнювального аналізу статей “Терджиману”, обмежуючись регіональними чи тематичними рамками.

Висновки. Отже, процес вивчення матеріалів газети “Терджиман” має строкатий вигляд. У різні часи до цієї проблеми ставилися з різним рівнем науковості. Певною мірою цьому завадила заповлітизованість як радянських, так і деяких західних дослідників.

Останнім часом стало значно легше вивчати творчий доробок І. Гаспринського, статті його знаменитого “Терджиману”. Але сучасні роботи, на нашу думку, обмежені за тематикою (педагогіка, політика, література тощо), за регіонами (Крим, Татарстан, Азербайджан, Узбекистан тощо), за національностями (кримські татари, башкири, татари, азербайджанці, узбеки тощо).

Таким чином, необхідно сказати, що дотепер не зроблено комплексного аналізу матеріалів газети “Терджиман”, доказово не висвітлено її роль у розвитку педагогіки, політики, літератури, громадської та релігійної думки в усіх регіонах, насамперед, де мешкали тюрко-мусульманські народи Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Література:

1. Ильминский Н.И. Письма к обер-прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву. – Казань: Изд-во “Православный собеседник”, 1895. – 414с.
2. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. – Пг.: ТГЗУ отделение нар. образ., 1916. – 104с.
3. Бартольд В.В. Бахчисарай // Сочинения. – Т. III. Работы по истории и географии. – М.: Наука, 1965. – С. 369.
4. Вамбери Г. Культурное движение среди русских татар // И.Гольдциер Лекции об исламе / Пер. Черновой А.Н. – СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1912. – С. 276-302.
5. Vambery A. A Mahomedan Congress in Cairo // The Times Weekly Edition. – 1907, 25 okt. – № 1608, № 43. – Vol XXXI.
6. Hartmann M. Der islamische Orient. Mit zahlr. Anmerk. Und Nachweisen und mehreren Reg. – Bd. 1-3. – Amsterdam: APA – oriental press, 1976. – Vol III. – P. 251.
7. Смирнов В.Д. Мусульманские печатные издания в России // Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. – СПб., 1888. – Т. 3. – С. 97-114; 395-398.
8. Самойлович А.Н. Мусульманская периодическая печать // Мир ислама. – 1912. – Т. I, вып. I. – С. 257-287, 463-492.
9. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. – Пг.: ТГЗУ отделение нар. образ., 1916. – 104с.
10. Гордлевский В.А. Османская свадьба // Избранные сочинения. – Т. IV. Этнография. История востоковедения. Рецензии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1968. – С. 94-127.
11. Гордлевский В.А. Толстой в Турции // Избранные сочинения. – Т. II. Язык и литература. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – С. 440.
12. Кримський А.Ю. Література кримських татар // Студії з Криму. – 1930. – I-IX. – С. 165-191.
13. Кримський А.Ю. Мусулманство і його будучність. – Львів: Видавництво друкарні Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1904. – 293с.
14. Крымский А.Е. История новой арабской литературы XIX – начала XX века. – М.: Изд-во Главной редакции Восточной лит-ры, 1977. – 777с.
15. Крымский А.Е. Школа, образованность и литература у русских мусульман // Этнографическое обозрение. – 1905. – LXIII. – С. 1-23.
16. Нариманов Н. Автобиография/ Деятели СССР и революционного движения России // Энциклопедический Словарь Гранат. – М.: Советская Энциклопедия, 1989. – Ч. II. – С. 71.
17. Валидов Дж. Очерк истории образованности и литературы татар. – Казань: Иман, 1998. – 157с.
18. Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымчупедгиз, 1999. – 144с.
19. Климович Л.И. Ислам в царской России. Очерки. – М.: Гос. антирелигиозное изд-во, 1936. – 372+35с.
20. Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 560с.
21. Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914). – Симферополь: Доля, 2000. – 328с.

Поступила 04.03.2004 г.